

*Kristian Hvidt: Flugten til Amerika eller Drivkræfter i masseudvandringen fra Danmark 1868–1914. Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie, Nr. 22. Universitetsforlaget i Aarhus, 1972. 557 s. 97,00 kr.*

Med Kristian Hvidts bog, på grundlag af hvilken han i 1972 erhvervede den filosofiske doktorgrad, er et centralt emne i nyere dansk socialhistorie endelig blevet taget op til kyndig behandling. Det har nemlig været bemærkelsesværdigt, at den stærkt øgede interesse i udlandet for den store europæiske udvandring har sat sig så få spor herhjemme. Takket være denne baggrund og bogens kvaliteter, vil dette værk utvivlsomt i lang tid komme til at indtage pladsen som grundbogen i dansk udvandringshistorie. Bogen er opdelt i tre hoveddele.

Første del rummer en kort redegørelse for udvandringens internationale aspekter, hvor den europæiske masseudvandringens udvikling og forløb omhandles, ligesom forfatteren også i denne del omtaler masseudvandringen og den offentlige mening og ridser nogle hovedlinier op inden for migrationslitteraturen.

I bogens anden del, som omfatter knapt 300 sider, foretages en talmæssig beskrivelse og analyse af den oversøiske udvandring. Her belyses forhold som f. eks. udvandringens totale omfang, fordelingen på amter, by og land, udvandrerens aldersfordeling, fordeling på mænd og kvinder, udvandrerens erhverv, problemerne i forbindelse med enkelt- og familieudvandring og udvandrerens fordeling i udvandringsstederne, først og fremmest U.S.A. Det anvendte talmateriale udgøres dels af trykte værker fra den officielle statistiske litteratur, som f. eks. »Statistiske Sammendrag«, »Statistisk Årbog« og »Statistisk Tabelværk«, dels af utrykt materiale, først og fremmest det Københavnske Politis Udvandningsprotokoller, hvis oplysninger for perioden 1868–1899 er gjort til genstand for elektronisk databehandling.

I bogens tredje del behandles på 150 sider, hvad forfatteren selv kalder »Pull-virkningen i den oversøiske udvandring«, dvs. de eksterne påvirkninger, der gjorde sig gældende og fik 300.000 danskere til at forlade hjemlandet i perioden 1868–1914 og slå sig ned i andre verdensdele, først og fremmest U.S.A. Blandt de faktorer, der i denne forbindelse peges på som betydningsfulde, er den personlige kontakt over Atlanten, statslig og erhvervmæssig propaganda særlig fra transportselskabernes side gennem deres udvandringsagenter.

I nærværende anmeldelse skal jeg næsten udelukkende beskæftige mig med bogens statistisk-demografiske del, dvs. værkets anden del.

Denne del af bogen er så mættet med talopstillinger og hypoteser, at det vil være ugørligt at kommentere dem i sin helhed. Jeg har derfor valgt at beskæftige mig lidt grundigere med de afsnit, som henholdsvis

omhandler den samlede udvandring, udvandringen fordelt på amter og udvandringen fordelt på by og land. Med udgangspunkt i disse afsnit vil jeg først og fremmest behandle metodeproblemerne i forbindelse med talbehandlingen. Jeg vil forsøge at påvise, at det ved beskedne forbedringer af metoderne er muligt at trænge dybere ned i problemerne og tilføre afsnittene lidt større overskuelighed. Denne fremgangsmåde indebærer naturligvis en uretfærdighed mod bogens anden del, fordi mange interessante og væsentlige emneområder må lades uomtalt.

I afsnittet om udvandringens omfang prøver forfatteren at forestille sig, hvorledes den danske befolkningsudvikling ville være forløbet, hvis landet havde været et »lukket« område, f. eks. ved at der pr. 1. januar 1868 var blevet udstedt forbud mod udvandring. Spørgsmålet er interessant og særdeles relevant. Vil man nemlig vurdere virkningen af vandringerne, må man forsøge at forestille sig, hvordan situationen ville have været uden vandringer. Som støtte for sine videre betragtninger har forfatteren foretaget en beregning af den danske befolknings størrelse i 1914, i 1930'erne og i 1970 ved kun at indregne dødelighed og fertilitet. Ved den anvendte metode deles befolkningen ikke op efter køn og alder, og der forudsættes hele tiden samme fertilitets- og dødelighedsniveau som i 1901, på trods af de meget stærke ændringer i disse komponenter gennem de sidste 100 år.

Man kan imidlertid også gennemføre en befolkningsfremskrivning, begyndende i 1870, således at man hvert 5. år beregner befolkningens størrelse og fordeling efter køn og alder på 5-års aldersklasser.<sup>1</sup> Denne teknik vil gøre det muligt at basere fremskrivningen på det observerede fertilitets- og dødelighedsniveau i de enkelte 5-års perioder; man vil også blive i stand til at studere aldersfordelingerne og det talmæssige forhold mellem mænd og kvinder. Nu er det rigtigt – som forfatteren i øvrigt anfører – at dødeligheds-, og fertilitetsniveauet givetvis havde været anderledes i Danmark, hvis der ingen oversøisk udvandring havde fundet sted. Man kunne f. eks. tænke sig en højere dødelighed på grund af større arbejdsløshed og lavere levestandard – en sammenhæng som var væsentlig i det 19. og begyndelsen af det 20. århundrede, hvor lægevidenskabens formåen endnu var ret begrænset. Med hensyn til sammenhængen mellem fertilitet og vandringer, har nogle demografer – f. eks. Kingsley Davis<sup>2</sup> – opfattet de to demografiske komponenter som alternative midler til regulering af befolkningstilvæksten. Ud fra denne opfattelse må den oversøiske danske udvandring antages at have udskudt og svækket fertilitetsfaldet i slutningen af forrige århundrede.

<sup>1</sup> Vedrørende metoden henvises til min bog om »Teoretisk Demografi«. København 1970.

<sup>2</sup> »The Theory of Change and Response in Modern Demographic History«. Population Index, XXIX, No. 4, 1963.

Da fertilitets- og dødelighedsforudsætningerne let kan ændres ved den anførte fremskrivningsmetode, er der således mulighed for at anstille numerisk underbyggede betragtninger vedrørende sammenspillet mellem vandringer, fertilitet og dødelighed og efterspore virkningen på befolkningens størrelse, struktur og vækst.

Datagrundlaget for afsnittet om udvandringen fordelt på amter er i første række de Københavnske Politiprotokoller, der for hver enkelt emigrant giver oplysning om køn, alder, bopæl, erhverv, bestemmelsessted m. v. I politiprotokollerne er registreret 154.000 personer fra det kongerigske Danmark i perioden 1868–1899, hvortil kommer et materiale om mormonudvandring omfattende ca. 7000 personer, og endelig findes i Vejle byfogedarkiv overleveret et register på ca. 4000 personer fra perioden 1879–1885. Alt i alt omfatter den registrerede udvandring fra det kongerigske Danmark ca. 165.000 personer. Fra de nordslesvigske amter er registreret 6–7.000 udvandrere.

Man havde selvfølgelig gerne set, at databehandlingen var blevet ført frem til 1914. År 1900 danner næppe noget naturligt skel i den oversøiske udvandringens historie. Desuden er den gennemsnitlige årlige udvandring betydelig større i perioden 1900–1914 end fra 1868–1899, nemlig henholdsvis 7700 og 5400 personer. Forfatteren er opmærksom på problemet og anfører, at protokollerne efter 1900 er dårligere ført. Det ville være ønskeligt, om forskere fremover prøvede at uddrage mest muligt af protokollerne efter 1900 for at komplettere det billede, der tegnes i bogen.

Dette afsnit – ligesom det følgende om udvandringens fordeling på land og by – kunne nok være skåret noget ned, og på denne måde have vundet i overskuelighed. Hele talmaterialet kan samles i en tabel, som for hvert amt giver oplysning om antal udvandrere, antal indbyggere og »udvandringensintensiteten«, dvs. forholdet mellem udvandrer- og indbyggertallet. Herved ville det også komme helt klart frem, at det absolutte antal udvandrere fra et bestemt amt er bestemt af udvandringensintensiteten og indbyggertallet.

En opdeling af materialet på tidsperioder havde været hensigtsmæssig. Udvandringens fordeling på amter behandles for hele perioden 1868–1899 under ét. Ved opdeling f. eks. på 10-års perioder, var der måske fremkommet nogle interessante forskydninger med hensyn til udvandringens geografiske fordeling gennem tiden.

Ved fordelingen af udvandringen på amter har forfatteren stødt på et vanskeligt problem, idet der er registreret 11.000 udvandrere uden oplysning om udvandringsamt. Hovedparten af denne udvandring har fundet sted 1886–92. Det fremgår af bogen, at en væsentlig del af de 11.000 udvandrere er rekrutteret af to aktive Vejleagenter, hvis 4.000 klienter i perioden 1879–1885 er registreret i Vejle byfogedarkiv (og hvor der er påført oplysning om udvandringsamt). Hvis disse 11.000

personer fordelte sig på amter, som hele den øvrige udvandring, ville det ikke influere på det talmæssige forhold mellem amterne, hvis man undlod at tage dem med i beregningerne. Naturligvis ville størrelsen af udvandringsintensiteterne blive undervurderet. Forfatteren vælger at udskyde dem – de er således ikke medregnet i tallene i fig. 4 på side 100. Herved bliver udvandringen i Jylland undervurderet i forhold til Øerne. At de 11.000 udvandrere spiller en vis rolle, fremgår af, at hvis de medtages og fordeles på grundlag af amtsfordelingen blandt de 4000 udvandrere fra registret i Vejle byfogedarkiv 1879–1885, sker der en ændring af udvandringen pr. 100.000 indbyggere i Vejle amt fra 99 til 139 og fra 114 til 124 i Hjørring amt. Nu er det rigtigt, som forfatteren anfører, at en anvendelse af fordelingsmønstret fra 1879–1885 – som viser en meget stor andel fra Vejle amt – ikke er helt realistisk. Man kunne næppe blive ved med at rekruttere lige mange udvandrere fra Vejle amt.

Ved at foretage en opdeling på amter i hvert af årene 1879–1885 af de 4000 udvandrere, er det muligt at følge udviklingen i den geografiske fordeling i nævnte periode. Gennem extrapolation ud over perioden 1879–1885 kunne man få et skøn over den geografiske fordeling for perioden 1886–1892 og anvende dette til en geografisk opdeling af de 11.000. I øvrigt vil det gælde, at hvis man foretog en periodeopdeling af hele materialet, ville der fremkomme perioder, hvor man har kendskab til amtsoplysningerne for samtlige udvandrere.

Der vil nok være en del læsere, som vil føle, at forfatteren har medtaget for få bilagstabeller. På grundlag af et datamateriale omfattende 172.000 personer, hvor hver enkelt person er registreret med en lang række kendetegn, er det for lidt med blot to bilagstabeller på i alt tre sider. Nu bør det retfærdigvis nævnes, at forfatteren – i øvrigt meget prisværdigt – i forordet nævner, at hele materialet er arkiveret på magnetbånd og vil være tilgængeligt for andre forskere. Men det er vel kun et fåtal, der har mulighed for at udnytte et elektronisk arkiv. Udgivelse af flere bilagstabeller vil dog ret let kunne foretages på grundlag af det foreliggende datamateriale.

Denne vurdering af nogle enkelte afsnit med hensyn til det statistisk-metodiske giver et skævt billede af værkets kvaliteter som helhed, fordi det har været min opgave at hæfte mig ved områder, hvor forfatteren ikke er fagmand.

Inden for samfundsforskningen vil det i stigende grad blive situationen, at der må anvendes resultater og metoder fra discipliner, hvor den enkelte forsker ikke selv besidder nogen ekspertise. At dette problem kan løses, er Dr. Hvidts arbejde et smukt eksempel på. Fremtidens samfundsforskning vil forudsætte øget åbenhed og mere intensivt samarbejde over faggrænserne.

Jeg vil som udgangspunkt for nogle enkelte bemærkninger om relationen mellem historie og statistik citere følgende fra bogens forord: »Dette møde med den historiske statistik og den økonomiske historie har for mig åbnet en ny og inspirerende verden. De mere avancerede statistiske metoder har jeg dog afholdt mig fra, og det er da givet, at udvandringsundersøgelsens datamængde ikke er udnyttet fuldtud med den foreliggende afhandling«. Jeg tror forfatteren har gjort klogt i ikke at anvende de såkaldt mere avancerede statistiske metoder. Selvfølgelig er datamaterialet i den foreliggende bog ikke udnyttet fuldt ud – det ville jo være en umulig opgave for et enkelt menneske. Men en yderligere udnyttelse af dette datamateriale vil et meget langt stykke vej frem kunne ske uden anvendelse af den såkaldte avancerede statistik. I det hele taget tror jeg, at der inden for dansk vandringshistorie – og dansk socialhistorie i almindelighed – skal udføres meget omfattende arbejder med hensyn til dataindsamling, databehandling, hypoteseopstilling og numerisk analyse, før det bliver aktuelt at anvende de gængse metoder fra den matematiske statistik til testning af hypoteser på sandsynlighedsteoretisk grundlag.

Tænker man f. eks. hvorledes en statistikundervisning skulle udformes blandt historikere, er jeg overbevist om, at der først og fremmest ville være brug for en indføring i dataindsamlings- og databehandlingsprincipper samt talbehandlingsmetoder og principper i analyseøjemed – men på et deterministisk grundlag, dvs. uden at inddrage sandsynlighedsteoretiske synspunkter. I en undervisning af denne art bør det endvidere være et ufravigeligt princip, at talbehandlingen baseres på historikernes (samfundsforskerens) egne hypoteser. Hans problemstilling bør bestemme metoderne og talbehandlingen, ikke omvendt. Det vil være afgørende, at undervisningen bibringer en klar forståelse af, at vel findes der en række almene statistiske betragtningsmåder og talbehandlingsprincipper, men der eksisterer ikke en kollektion af statistiske metoder, som uden videre løser samfundsforskerens problem. Her kan specielt ukritisk benyttelse af videregående matematisk statistik være farlig. For det første, fordi samfundsforskeren normalt ikke til bunds forstår baggrunden for disse metoders anvendelighed – eller mangel på samme – inden for samfundsvidenskaberne, hvorfor han er afskåret fra en kritisk vurdering af deres rækkevidde. Et statistikkursus for historikere må nødvendigvis blive af begrænset varighed og omfang. For det andet – og i øvrigt sammenhængende med det første punkt – fordi mange af den teoretiske statistiks metoder er udviklet på grundlag af erfaringer fra andre områder, f. eks. landbrugsforsøg. De behøver derfor ikke være umiddelbart anvendelige inden for samfundsvidenskab. Naturligvis vil man i en række tilfælde ved et nært samarbejde mellem f. eks. en historiker og en matematisk statistiker, kunne opnå betydelige videnskabe-

lige landvindinger, forudsat at historikeren ikke opgiver sin faglige identitet. Derfor bør en undervisning i statistik indeholde en redegørelse for de principper, som danner grundlag for opbygningen af en matematisk-statistisk model.

Jeg tror, man kan sammenligne forholdet mellem statistikken og socialhistorien med forholdet mellem ilden og mennesket. Den er en god tjener, men en farlig herre. Men ligesom menneskelivet ville være fattigt og primitivt uden ilden, gælder det samme socialhistorien uden anvendelse af statistikken.

Forfatteren har med sit arbejde åbnet et nyt spændende kapitel af socialhistorien. Der er ingen tvivl om, at bogen vil blive en stærk inspirationskilde for den videre forskning i dansk vandringshistorie. Som demograf har jeg følt mig meget beriget ved at læse bogen, hvor masseudvandringen fra Danmark 1868–1914 ansues fra et historisk synspunkt. Jeg kan fuldt ud tilslutte mig den opfattelse, som forfatteren giver udtryk for på side 54: »Når man ind imellem arbejdet med de mange tal får aktstykker fra tiden i hænde, der belyser den enkelte udvandrer, hans tanker og lidelser før, under og efter den store rejse, hvor enkle og naive disse tanker end er udtrykt, så må man sande, at masseudvandringen foruden af demografer og nationaløkonomer også må behandles af historikere, der kan bevare forståelsen for, at det kollektive fænomen trods alt er dannet af enkelttilfælde med hver sin historie«. Jeg kunne ønske, at historikerne også ville tage andre emner op, som normalt behandles inden for demografien, f. eks. fertilitet. Der udfoldes i disse år store bestræbelser på en detaljeret kortlægning af fødselsniveauet og -strukturen i europæiske lande før og efter fertilitetsfaldet i slutningen af det 19. århundrede. Kildematerialet består først og fremmest af folketællingsskemaerne og kirkebøgerne. I vid udstrækning anvendes den såkaldte »family reconstitution« teknik, hvor man foretager en statistisk kortlægning af de enkelte familiers og husstandes levnedsløb i henseende til social og økonomisk status, fertilitet, vandring, vielser og dødelighed m. v. Denne type af studier er en vigtig del af den sociale historie, og historikeren skulle med sin kildekritiske træning have særlige gode forudsætninger for at udføre disse undersøgelser. Der er i de skandinaviske lande ganske enestående forskningsmuligheder på dette område takket være de righoldige og pålidelige kilde-materialer. Også mindre numerisk prægede studier kunne med fordel tages op af historikerne. Det gælder f. eks. undersøgelser af hele realisationsmekanismen i forbindelse med fertilitetsfaldet, dvs. spørgsmål f. eks. vedrørende befolkningens kendskab til svangerskabsforebyggende metoder, kilderne til denne viden, anvendelsen af metoderne, holdningen – eller mangel på samme – til familieplanlægning i politiske og reli-



giøse bevægelser, blandt læger osv. Disse få eksempler er forhåbentlig tilstrækkelige til at vise, at der findes betydelige saglige incitamenter til nærmere samarbejde mellem historikere og demografer.

*P. C. Matthiessen*

*Gunhild Nissen: Bønder, skole og demokrati. En undersøgelse i fire provstier af forholdet mellem den offentlige skole og befolkningen på landet i tiden ca. 1880-1910. Institut for dansk skolehistorie 1973. Produceret af forlaget Becktegn. 367 s. Summary in English, ill., kort og tabeller. 78,50 kr.<sup>1</sup>*

Bogen er blevet til inden for rammerne af det skolehistoriske institut på Danmarks Lærerhøjskole, og er den første afhandling for Lærerhøjskolens nyindstiftede pædagogiske doktorgrad. Der er grund til at lykønske Lærerhøjskolen med at rækken af dens pædagogiske disputatser indledes af et så dygtigt arbejde. Det hævder sig smukt ved en sammenligning med universiteternes historiske doktorafhandlinger.

Undersøgelsen er klart disponeret og stramt gennemført, uden overflødig snak, sproget er levende og naturligt. Af formelle svagheder er der kun få. Tidnød på grund af storstrejken har medført nogle typografiske pudsigheder og skønhedspletter. Det er værre at registre mangler. Der er ikke engang en fortegnelse over de mange tabeller, kort og billeder.

Forf. vil først og fremmest belyse befolkningens holdning til den offentlige skole på landet. Vi har hidtil vidst meget lidt om hvordan de regler for skolens liv som blev givet ovenfra blev overholdt i landkommunerne, og i det hele om hvordan landbefolkningens adfærd over for skolen var. Det er fortjenstfuldt at forf. har påtaget sig at undersøge det, og at hun har gjort det grundigt, selv om man kunde ønske at hun havde givet os lidt mere om hvordan de højere skolemyndigheders love, cirkulærer og andre direktiver blev til. Men emnet er altså godt og nyt. Det er tillige fornuftigt afgrænset. Inden for den behandlede periode falder bl. a. provisorietiden med dens stærke politiske modsætninger og den vigtige skolelov 1899 og dens første virkninger. Det er dog årene indtil 1901 der er fyldigst behandlet. De få geografiske områder som en dyberegående undersøgelse nødvendigvis måtte indskrænkes til er forstandigt valgt: fire provstier (skoledirektionsområder henholdsvis på Sjæl-

<sup>1</sup> Anmeldelsen er en let tillempet gengivelse af anmelderens indlæg som første officielle opponert ved afhandlingens forsvaret 28. maj 1973. Det bemærkes, at anmelderen savner skolehistorisk indsigt og derfor ikke kan vurdere visse partier af bogen efter fortjeneste. Den anden officielle opponert, professor Roar Skovmands indlæg er trykt i *Årbog for dansk skolehistorie 1973*. En længere anmeldelse af amanuensis Claus Bjørn kommer i *Fortid og Nutid 1974*.